

ਯੂਗੰਡਾ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ

– ਜੀ. ਐਸ. ਰਿਆਲ

ਮਨ ਦੇ ਤਹਿਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚਲੇ ਸੁੱਤੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਦੇ ਪੰਛੀ, ਜਦ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪਰ ਫੜਫੜਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਹਟਣ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ। ਇਸ ਕੈਫੀਅਤ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਨੇ “ਆਈ ਤੁਮੂਰੀ ਯਾਦ ਤੋਂ ਆਤੀ ਚਲੀ ਗਈ” ਵਜੋਂ ਬਿਆਨਿਆ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ 1954 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1966 ਤਕ, ਕੋਈ ਤੇਰਾਂ ਸਾਲ, ਬਤੌਰ ਅਧਿਆਪਕ, ਯੂਗੰਡਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਕੇ ਤਕਰੀਬਨ ਦਸ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕੈਨੀਆਂ ਦੀ ਬੰਦਰਗਾਹ, ਮੰਬਾਸੇ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਉਥੋਂ ਟ੍ਰੇਨ ਦੁਆਰਾ ਯੂਗੰਡਾ ਕੋਈ 500 ਮੀਲ ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਸ਼ ਪੂਰਬੀ ਅਫਰੀਕਾ ਦਾ ਇਕ ਭਾਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਹੋਰ ਅੰਗ ਕੈਨੀਆਂ ਤੇ ਤਨਜ਼ਾਨੀਆਂ ਹਨ। ਯੂਗੰਡਾ ਐਨ ਡੂ-ਮੱਧ ਰੇਖਾ ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਧਰਤੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਉੱਚੀ-ਨੀਵੀਂ ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤਲ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਉੱਚੀ ਹੈ। ਸਾਰ ਸਾਲ ਦਿਨ, ਰਾਤ ਬਰਾਬਰ। ਨਾਂ ਬਹੁਤੀ ਗਰਮੀ ਨਾਂ ਸਰਦੀ। ਹਵਾ ਝੱਲਣ ਵਾਲੇ ਪੱਖੇ ਦਾ ਇਥੇ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ। ਬਾਰਸ਼ ਕਾਫ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਬੜੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ। ਰਾਤਾਂ ਠੰਢੀਆਂ ਤੇ ਤੁੱਲ ਭਿੰਨੀਆਂ। ਧਰਤੀ ਮੁਢ-ਕਦੀਮੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ। ਨਿਛੋਹ ਤੇ ਸੱਜਰੀ। ਇਥੇ ਬੰਦੇ ਦੀ ਹੁਕਮਰਾਨੀ ਨਹੀਂ, ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਹੈ। ਜੰਗਲ ਹਨ। ਭਾਂਤ-ਭਾਂਤ ਦੇ ਫੁੱਲਦਾਰ, ਸਦਾ-ਬਹਾਰ ਦਰਖਤ ਹਨ। ਹਰਿਆਵਲ ਹੀ ਹਰਿਆਵਲ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਧਰਤੀ ਦਾ ਝਾਉਲਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਯੂਗੰਡਾ ਦਾ ਸਫ਼ਾਰੀ ਪਾਰਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰ, ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੇਰ, ਹਾਥੀ, ਜੰਗਲੀ ਭੈਂਸੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ। ਪਾਰਕ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦੇ ਦਰਿਆ ਨੀਲ ਵਿਚ ਦਰਿਆਈ ਘੋੜੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਹੀ ‘ਮਰਚੀਸਨ ਫਾਲਜ਼’ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਦਰਿਆ ਨੀਲ ਦਾ ਪਾਣੀ ਬਹੁਤ ਉਚਾਈ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਡਿੱਗਦਾ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਯੂਗੰਡਾ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਕੰਪਾਲਾ ਰਾਜਧਾਨੀ। ਜਿੰਜਾ ਤੇ ਮਬਾਲੀ ਇਥੋਂ ਦੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰ। ਮੇਰੇ ਅਧਿਆਪਨ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਮਬਾਲੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਖੇ ਗੁਜ਼ਰਿਆ। ਇਹ ਸੂਬੇ (ਅਸਲ ਵਿਚ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ) ਦਾ ਸਦਰ-ਮੁਕਾਮ ਹੈ। ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਕਸਬਾ। ਵਧੇਰੇ ਵਸੋਂ ਗੁਜਰਾਤੀਆਂ ਦੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਹੱਟ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭੀ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇਥੇ ਕੋਈ ਦੋ ਸੌ ਘਰ ਹੋਣਗੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਸੋਂ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਵਿੱਥ ਤੇ ਸੀ। ਅਫਰੀਕਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਨਾ ਕੋਈ ਘਰ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦੁਕਾਨ। ਕਤਾਬਾਂ ਦੀ ਇੱਕੋ ਦੁਕਾਨ ਸੀ। ਯੂਗੰਡਾ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ। ਇਥੇ ਇਕ ਰੇਲਵੇ-ਸਟੇਸ਼ਨ ਭੀ ਸੀ। ਬੜਾ ਵਿਚੱਤਰ। ਹਫਤੇ ਵਿਚ ਇਥੇ ਇਕ ਵਾਰ ਰੇਲ-ਗੱਡੀ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਤੇ ਫਲ, ਜੋ ਬੜੇ ਹੀ ਸਸਤੇ ਸਨ, ਤੋਲ ਕੇ ਵੇਚਣ ਦੀ

ਬਜਾਏ ਢੇਰੀਆਂ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਸਨ। ਵਰਤੋਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਚੋਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਡਿਨਮਾਰਕ ਤੇ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਦਾ ਡੱਬੋ-ਬੰਦ ਪਨੀਰ, ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਟ੍ਰਮੈਟੋ ਸੌਸ, ਚੀਨ ਦੀ ਸਟੇਸ਼ਨਰੀ, ਜਪਾਨੀ ਕਮੀਜ਼ਾਂ ਆਦਿ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਪੁੱਟਣ ਲਈ ਜਦ ਮੈਨੂੰ ਕਹੀ ਖਰੀਦਣੀ ਪਈ, ਤਾਂ ਉਹ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਹਰ ਚੀਜ਼ ਖਰੀ ਤੇ ਸੁੱਧ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਬੜਾ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਸੀ। ਕੁਦਰਤੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਜੀਵਨ ਦੀ ਗਤੀ ਬੜੀ ਧੀਮੀ ਤੇ ਸਹਿਜ ਸੀ।

ਯੂਗੰਡਾ ਦੇ ਮੂਲ ਵਸਨੀਕਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਆਮ-ਰੰਗੇ ਹੋਣ ਦਾ ਸਬੰਧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਸਲ ਨਾਲ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਮਾਨ ਆਬੋ-ਹਵਾ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁਝ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਕਾਲੇ, ਅਤੇ ਕੁਝ ਦੇ ਗੋਰੇ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਮੂਲ ਵਸਨੀਕ ਨੰਗ-ਮਨੰਗੇ ਤੇ ਗਰੀਬ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬੜੇ ਸਿਹਤਮੰਦ, ਖੁਸ਼-ਤਬੀਅਤ ਤੇ ਮਨ-ਮੌਜੀ ਹਨ। ਇਥੇ ਕੁਦਰਤ ਬੜੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਹੈ। ਖਾਧ-ਖੁਰਾਕ ਦੀ ਕੋਈ ਘਾਟ ਨਹੀਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਖੁਰਾਕ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਬਾਲ ਕੇ ਖਾਧਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਕੋਲਾ (ਮਟੋਕੋ), ਅਤੇ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੂਟੇ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਰਕੰਦੀ ਵਰਗੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ (ਮੋਗੋ) ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਗਾਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਮਿਹਨਤ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ। ਇਥੇ ਦੋ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਹਨ। ਇਸਾਈ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ। ਯੂਗੰਡਾ ਅਤੇ ਕੈਨੀਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ 'ਸਹੇਲੀ' ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਸਾਹਲ, ਅਰਥਾਤ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤੱਟ ਤੇ ਬੋਲੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਈ ਸ਼ਬਦ ਅਰਬੀ-ਮੂਲਕ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦ ਸਾਗਰ ਦੁਆਰਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਬਿਉਪਾਰ ਅਰਬ ਜਹਾਜ਼ਰਾਨਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਮੰਬਾਸੇ ਦੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਵਿਖੇ ਅਰਬਾਂ ਦੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਭੀ ਇਹੀ ਹੈ। ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਅਫਰੀਕਨ ਨੌਕਰ ਆਮ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਾਡੀਆਂ ਸੁਆਣੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਯੂਗੰਡਾ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਰਹਿ ਚੁੱਕੇ ਸਾਡੇ ਲੋਕ ਸਹੇਲੀ ਸ਼ਬਦ 'ਫਰੀਆ' (ਝਾੜੂ) ਅਤੇ 'ਟਿਬੀਆਂ' (ਸੈਰ) ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅੱਜ ਭੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਹੇਲੀ ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ, ਜਿਵੇਂ 'ਅਸਕਾਰੀ' (ਸਿਪਾਹੀ) ਅਤੇ 'ਪਾਂਗਾ' (ਘਾਹ ਕੱਟਣ ਵਾਲੀ ਲੰਬੀ ਦਾਤੀ) ਆਕਸਫੋਰਡ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ askari ਅਤੇ panga ਵਜੋਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

- ੨੧ ਖਬਾਲੀ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਦੋ ਸਕੂਲ ਸਨ। ਅੱਠ-ਸਾਲਾ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ, ਅਤੇ ਚਾਰ-ਸਾਲਾ ਸੀਨੀਅਰ-ਸੈਕੰਡਰੀ। ਮੇਰੇ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਫਰੀਕਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਯੂਗੰਡਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਾਲਜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਇਕ ਕਾਲਜ ਖੁੱਲਿਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਧਿਆਪਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਨ। ਮੈਂ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਦਾ ਅਧਿਆਪਕ ਸੀ। ਇਥੇ ਸੀਨੀਅਰ ਕੈਂਬਰਿਜ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸਕੂਲ ਦਾ ਸਮਾਂ 8 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1 ਵਜੇ ਤਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅਧਿਆਪਕ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਗੁਜਰਾਤੀ, ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਕਰਜੇ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਨ। ਇੱਕੋ-ਦੁੱਕੇ ਬੰਗਾਲੀ, ਮਰਾਠੀ, ਗੋਅਨ, ਮਦਰਾਸੀ ਆਦਿ। ਮੇਰੇ ਜਾਣ ਤੇ ਇਕ

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਧਿਆਪਕਾ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹੁੰਦੇ 7/8 ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਧਿਆਪਕ ਹੋ ਗਏ। ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਭਾਰਤ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਅਫਰੀਕਨ ਅਧਿਆਪਕ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਇਆ। ਉਥੇ ਦੀ ਸੁਸਾਇਟੀ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਪੁੱਛ ਪ੍ਰਤੀਤ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਐਸ. ਪੀ. ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਮੈਂ ਤੋਂ ਉਰਦੂ ਸਿੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਉਥੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਡੀ. ਐਸ. ਪੀ. ਆਏ, ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਸਨ। ਬਲਕਿ ਸੱਚ ਪੁੱਛੋ ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲੋਂ ਉੱਚੇ ਦਰਜੇ ਦਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਪੁਲਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਅਫਸਰ, ਜੋ ਇਕ ਅਫਰੀਕਨ ਸੀ, ਆਪਣੀ ਬੇਟੀ ਨੂੰ ਕਾਰ ਵਿਚ ਸਕੂਲੇ ਛੱਡਣ ਆਉਂਦਾ, ਅਕਸਰ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਨੂੰ ਸਲਾਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪਹਿਲ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ, ਜਦ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਕੂਟਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਨ, ਯੂਗੰਡਾ ਵਿਚ ਕਾਰਾਂ ਆਮ ਸਨ। ਦੋ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਪਾਸ ਮਰਸਡੀ ਕਾਰਾਂ ਸਨ। ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ ਦੇ ਹੈਡਮਾਸਟਰ, ਮਿਸਟਰ ਕੈਲਾਸ਼ ਪਾਸ ਮਰਸਡੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਅਧਿਆਪਕ ਲਈ ਸਕੂਟਰ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਉਸ ਦੇ ਦਰਜੇ ਤੋਂ ਨੀਵੀਂ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ 3/4 ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਆਪਕ ਅੱਧੀ ਛੁੱਟੀ ਵੇਲੇ, ਚਾਹ ਪੀਂਦੇ, ਵਿਚਾਰ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਪੁੰਨ ਕਰਮ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਾਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਸੁੱਖ ਤੇ ਮਰਤਬਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜਦ ਅਫਰੀਕਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੱਧ ਗਈ, ਤਾਂ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਔਖਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸਕੂਲ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੀ ਸੜਕ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੇ ਕੁਆਟਰ ਸਨ। ਖੁੱਲ੍ਹੇ-ਭੁੱਲ੍ਹੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਮਾਨ ਨਾਲ ਲੈਸ ਘਰ ^{ਦਿ}ਫਿਰ ਖਾਣਾ ਪਕਾਉਣ ਲਈ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕੁੱਕਰ (ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਗੈਸ ਨਹੀਂ ਸੀ)। ਗੁਸਲ-ਖਾਨੇ ਵਿਚ ਸਰਦ ਤੇ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ। ਨਹਾਉਣ ਲਈ ਵਧੀਆ ਚੀਨੀ ਦਾ ਟੱਬ। ਸਮਾਨ ਵਿਚ ਸਪਰਿੰਗਾਂ ਵਾਲੇ ਮੰਜੇ, ਡਨਲੱਪ ਦੇ ਗੱਦੇ, ਮੱਛਰਦਾਨੀਆਂ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਰਸੀਆਂ, ਮੇਜ਼, ਬੁੱਕ-ਕੇਸ, ਲੱਕੜ ਦੀਆਂ ਅਲਮਾਰੀਆਂ, ਦੋ ਗੀਜਰ, ਪਾਣੀ ਦਾ ਫਿਲਟਰ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਕਾਰ ਖੜੀ ਕਰਨ ਲਈ ਗਰੈਜ਼ ਸੀ। ਨੌਕਰ ਦਾ ਕੁਆਟਰ ਸੀ। ਕਰਾਇਆ ਨਾਂ-ਮਾਤਰ ਸੀ। ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਬਲਬ ਫਿਉਜ਼ ਹੋਣ ਤੇ ਨਵੇਂ ਬਲਬ ਮੁਫਤ ਮਿਲਦੇ ਸਨ। ਯੂਗੰਡਾ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਿਜਲੀ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਕੋਈ ਰਵਾਜ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਚਾਰ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਦੇਸ਼ ਪਰਤਣ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀ। ਆਉਣ ਜਾਣ ਦੇ ਦਿਨ ਵਾਧੂ ਦੇ। ਬੰਬੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਖਰਚਾ ਸਰਕਾਰੀ ਸੀ। ਭਾਰੀ ਸਮਾਨ ਨਾਲ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਖਰਚੇ ਤੇ ਬੁੱਕ ਕਰਕੇ ਮੈਂਬਾਸ਼ੇ ਇਕ ਅਧਿਕਾਰੀ (Coast agent) ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨੋਟਸ-ਬੋਰਡ ਤੇ ਅਤੇ ਟ੍ਰੇਨ ਦੇ ਡੱਬੇ ਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਨਾਂ ਆਦਿ

੨੧੫
 ਖਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪੂਰਾ ਛੱਬਾ ਬੁੱਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੰਬਾਸੇ ਜਹਾਜ਼ ਚੱਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੋ 3/4 ਦਿਨ ਹੋਟਲ
 'ਚ ਠਹਿਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਖਰਚ ਸਰਕਾਰ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਜਹਾਜ਼ ਚੱਲਣ ਦੇ ਦਿਨ
 ਤਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਾਮਾਨ ਲੈ ਕੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਾਮਾਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ
 ੇ ਹਕੂਮਤ ਸੀ। ਕੋਈ ਸੁਦੇਸ਼ੀ ਰਾਜ ਬੋਝਾ ਸੀ।

ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਫਸਟ-ਕਲਾਸ ਦਾ ਸਫਰ। ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਅਲੈਂਦਾ ਕੈਬਨ। ਬੈੱਲ ਮਾਰਨ ਤੇ
 ਰੂ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਵੈਸ਼ਨੂ ਭੋਜਨ ਵਿਚ ਪਰਾਉਂਠੇ, ਪੂਰੀਆਂ, ਹਲਵਾ, ਖੀਰ, ਮਠਿਆਈਆਂ ਆਦਿ
 ਲਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਫਲ-ਫਰੂਟ ਦੀ ਕੋਈ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਾਸਾਹਾਰੀ ਭੋਜਨ ਦੇ ਮੀਨੂੰ ਤੋਂ,
 ਜਸ ਵਿਚ ਭਾਂਤ-ਭਾਂਤ ਦੇ, ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ, ਫਰੈਂਚ ਪਕਵਾਨ ਦਰਜ ਸਨ, ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪਤਾ
 ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਇਸ ਭੋਜਨ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਨਜੀਠਿਆ ਜਾਵੇ। ਬੀਅਰ ਤੇ ਵਿਸਕੀ ਵਧੀਆ ਤੇ
 ਸ਼ੀਊਟੀ-ਫੀ।

ਮੇਰੇ ਮਬਾਲੀ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਸਦੀਕੀ ਸਾਹਿਬ ਸਕੂਲ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਨ। ਪਰਲੇ ਦਰਜੇ ਦੇ (ਮੁਆਫ
 ਕਰਨਾ) ਬਦ-ਦਿਮਾਗ ਤੇ ਤਹੱਕਮ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੇ। ਸਟਾਫ ਨੂੰ ਰੱਜ ਕੇ ਤੰਗ ਕਰਨਾ ਆਪਣਾ ਪਰਮ ਧਰਮ
 ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸਥਾਨਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰਾਂ ਨਾਲ, ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਬਾਰਸੂਖ ਲੋਕਾਂ
 ਨਾਲ, ਅਤੇ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਸਬੰਧ ਸਨ। ਇਸ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਮੇਰਾ
 ਦਮ ਘੁੱਟਦਾ ਸੀ। ਸਿਰਸ਼ਟ ਮੇਰਾ ਅਧਿਆਪਕ-ਦੋਸਤ ਸੀ। ਮਰਹੱਟਾ। ਅਸੀਂ ਦੋਨਾਂ ਨੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸੈਰ ਕਰਦਿਆਂ
 ਇਹ ਸੋਚਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਦੀਕੀ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ
 ਇਕ ਬੰਗਾਲੀ ਅਧਿਆਪਕ ਭੀ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਪਰ ਉਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਭਾਰਤ ਚਲਾ
 ਗਿਆ। ਮੁੱਕਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਸਦੀਕੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਸਟਾਫ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤ-ਨਾਮਾ ਮਹਿਕਮੇ ਦੇ
 ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਸ਼ਿਕਾਇਤ-ਰ੍ਹਾਮੇ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਵਾਕ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ
 ਸੀ ਕਿ “He smiles only when he poses for the photograph.” ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ
 ਨੇ ਸਾਡਾ ਸਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ ਸਵਾਲ ਉਠਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਮਬਾਲੀ ਤੋਂ ਕਿਉਂ ਦੋ ਨਵੇਂ ਆਏ
 ਅਧਿਆਪਕ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ। ਆਖਰ ਸਦੀਕੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਦਲੀ ਹੋ ਗਈ। ਵਾਈਸ
 ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ, ਮਿਸਟਰ ਬੋਸ, ਜੋ ਬੰਗਾਲੀ ਸਨ, ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਏ। ਇਹ ਬੜੇ ਸਾਊ ਬੰਦੇ ਸਨ। ਦੇਵੀ
 ਦੇ ਪੱਕੇ ਭਗਤ। ਨਾ ਸ਼ਰਾਬ, ਨਾ ਮੀਟ, ਨਾ ਸਿਗਰਟ। ਪਰ ਇਹ ਜਲਦੀ ਹੀ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਛੁੱਟੀ ਤੇ ਚਲੇ ਗਏ।
 ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਦਲੀ ਜਿੰਜਾ ਦੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਹੋ ਗਈ। ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਮਿਸਟਰ ਰੌਬਰਟ
 ਮਬਾਲੀ ਸਕੂਲ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਏ। ਇਹ ਕੱਲੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਬੰਦੇ ਠੀਕ ਸਨ। ਪਰ ਇਹ

ਸਕੂਲ ਦੀ ਇਕ ਵਿਦਿਆਰਥਨ, ਦੌਲਤ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀਆਂ ਪੀਘਾਂ ਝੂਟਣ ਲਗ ਪਏ। ਖਾਣ-ਪੀਣ ਤੇ ਮੌਜ-ਮੇਲੇ ਤੇ ਅੱਧਾ-ਉਂਦ ਖਰਚ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਮਹਿਫਲ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਭੀ ਜਾਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਮੇਰਾ ਇਕ ਗੁਜਰਾਤੀ ਦੋਸਤ ਸੀ। ਡਾਕਟਰ ਗੋਂਦੀਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੇਂ ਚਾਲੂ ਹੋਏ ਦੋ-ਸਾਲਾ ਕੌਰਸ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ। ਰੌਬਰਟ ਨੇ ਇਸ ਦਾਖਲੇ ਲਈ ਡਾਕਟਰ ਗੋਂਦੀਆ ਤੋਂ 500 ਸ਼ਲਿੰਗ ਰਿਸ਼ਵਤ ਵਜੋਂ ਵਸੂਲੇ ਸਨ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਰੌਬਰਟ ਨੂੰ ਟੈਲੀਫ਼ੂਨ ਕਰਕੇ ਪੈਸੇ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸਾਰੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਟੇਪ ਕਰ ਲਈ। ਉਸ ਨੇ ਰੌਬਰਟ ਨੂੰ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਪੈਸੇ ਮੌੜ ਦੇਵੇ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹ ਟੇਪ ਕੀਤੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦੇਵੇਗਾ। ਇਕ ਦੁਪੈਰਰ ਰੌਬਰਟ ਘਬਰਾਇਆ ਹੋਇਆ ਮੇਰੇ ਘਰ ਆਇਆ। ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਤੁਹਾਡਾ ਦੋਸਤ ਗੋਂਦੀਆ ਬਹੁਤ ਖਰਾਬ ਬੰਦਾ ਹੈ। ਪੈਸੇ ਮੈਨੂੰ ਮੌੜ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਬਾਲੀ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ। ਰੌਬਰਟ ਦੀ ਆਸ਼ਨਾਈ ਦੇ ਚਰਚੇ ਆਮ ਹੋ ਗਏ।

ਕਮਲ ਕੁਮਾਰ ਚੌਧਰੀ, ਬੰਗਾਲੀ, ਸਾਬੀ-ਅਧਿਆਪਕ, ਮੇਰਾ ਬੜਾ ਮਿੱਤਰ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਦੋਨਾਂ ਨੇ ਮਿ. ਬੋਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਬਾਲੀ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਇਕ ਮਨਸੂਬਾ ਬਣਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮਬਾਲੀ ਦਾ ਇਕ ਵਕੀਲ, ਨਰਿੰਦਰ ਪਟੇਲ ਯੂਗੰਡਾ ਦੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦਾ ਸਪੀਕਰ ਸੀ, ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਦੋਨਾਂ ਨੂੰ ਰੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਮਬਾਲੀ ਆਪਣੇ ਘਰ ਅਕਸਰ ਆਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸਪੀਕਰ ਨੂੰ ਚੌਧਰੀ ਦੇ ਘਰ ਡਿਨਰ ਤੇ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ ਗੋਂਦੀਆ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਇਕ ਮਿੱਤਰ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਪੀਂਦੇ ਪਲਾਂਦਿਆਂ ਰੌਬਰਟ ਬਾਬਤ ਅਫਵਾਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਚੱਲੀ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਡਾਕਟਰ ਗੋਂਦੀਏ ਨੇ ਆਪਣੀ ਟੇਪ ਸਪੀਕਰ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈ, ਜੋ ਰੌਬਰਟ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਇਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀ ਸਬੂਤ ਸੀ। ਆਪਾਂ ਸਪੀਕਰ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਰੌਬਰਟ ਨੂੰ ਮਬਾਲੀ ਤੋਂ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਅਤੇ ਵੱਟੇ ਵਿਚ ਮਿ. ਬੋਸ ਦੀ ਬਦਲੀ ਮਬਾਲੀ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਇਕ ਮਹਾਂ ਅਸੰਭਵ ਗੱਲ ਸੀ। ਪਰ ਰੱਬ ਦਾ ਭਾਣਾ, ਤੀਰ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੇ ਲਗ ਗਿਆ। ਰੌਬਰਟ ਦੀ ਬਦਲੀ ਹੋ ਗਈ, ਅਤੇ ਮਿ. ਬੋਸ ਮਬਾਲੀ ਪਰਤ ਆਏ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜਦ ਮੈਂ ਸਵੈ-ਇੱਛਤ, premature pension, ਦੀ ਸਕੀਮ ਅਧੀਨ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋ ਕੇ ਭਾਰਤ ਆਉਣਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਅਲਵਿਦਾ ਕਹਿਣ ਸਮੇਂ ਮਿ. ਬੋਸ ਡਾਢੇ ਡਾਢੇ ਹੋ ਕੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬਗਲਗੀਰ ਹੋਏ ਅਤੇ ਸਿਸਕਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਮਿ. ਰਿਆਲ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਇੱਥੇ ਲਿਆ ਕੇ ਹੁਣ ਆਪ ਇੱਥੋਂ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ। ਬੋਸ ਸਾਹਿਬ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੋ ਬਾਰ ਮੈਨੂੰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਮਿਲੇ। ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਖੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ ਕਰਦੇ। ਫਿਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਫੇਲ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਦਿਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਿ. ਬੋਸ ਬਾਬਤ ਇਕ ਗੱਲ ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਕਰਨਯੋਗ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਛੁੱਟੀ ਆਉਣ ਸਮੇਂ, ਸਟਾਫ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਤੇ ਮਿ. ਬੋਸ ਨੇ ਭਾਸ਼ਨ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਬੰਗਾਲੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਮੇਰੀ ਜੋ ਧਾਰਨਾ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੀ, ਮਿ. ਰਿਆਲ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ ਪਿਆ ਹੈ।

ਯੂਗੰਡਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਕਾਫ਼ੀ ਉੱਚੀ ਪੱਧਰ ਦਾ ਸੀ। ਜਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯੂਗੰਡਾ ਛੱਡ ਕੇ ਇੰਗਲੈਂਡ, ਅਮਰੀਕਾ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਪਿਆ, ਤਾਂ ਨਵਾਂ ਮਾਹੌਲ ਇਕ ਦਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਸੀ। ਸਾਡਾ ਨੌਕਰ 'ਜੌਨੀ' ਜਦ ਕੱਪੜੇ ਪ੍ਰੈਸ ਕਰਦਾ ਬੁਨੈਣਾਂ, ਹੁਮਾਲ ਤੇ ਸ਼ੁਰਾਬਾਂ ਤੇ ਭੀ ਪ੍ਰੈਸ ਫੇਰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦੀ। ਅਸੀਂ ਯੂਗੰਡਾ ਛੱਡ ਕੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਵਸਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਭਾਰਤ ਆ ਗਏ ਸੀ। 6/7 ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਮਿਸਜ਼ ਰਿਆਲ ਕਹਿਣ ਲਗੀ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਖੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਆਪਾਂ ਉਥੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਯੂਗੰਡਾ ਵਿਚ ਜੋ ਜਨਾਨੀ ਸੁਨਿਆਰੇ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਤੇ ਗਹਿਣੇ ਖ਼ੀਦਣ ਇੰਜ ਜਾਂਦੀ ਸੀ (ਜਿਵੇਂ ਗਾਜ਼ਰਾਂ, ਮੂਲੀਆਂ ਖ਼ੀਦਣ ਜਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ, ਪਤਾ ਹੈ ਉਹਨੇਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਕਿਹੜੀ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲੀ? ਕੱਪੜੇ ਪ੍ਰੈਸ ਕਰਨ ਦੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਨੌਕਰੀ ਕੇਵਲ ਇਕ ਦਿਨ ਹੀ ਕੀਤੀ। ਅਸੀਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਪਰਤ ਆਏ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਮੇਰਾ ਛੋਟਾ ਮੁੰਡਾ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਹਾਸੇ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੱਸੀ ਦਾ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਇਕ ਦਿਨ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਇਕ ਰੀਕਾਰਡ ਹੈ।

ਮਿਸਜ਼ ਰਿਆਲ ਯੂਗੰਡਾ ਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਕਹਿੰਦੀ, ਉਥੋਂ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਬੋਤਲ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਲਿਆਈ ਸੀ।

(ਜੀ. ਐਸ. ਰਿਆਲ)
ਕਿਊ-8, ਕੰਪਸ,
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,
ਪਟਿਆਲਾ - 147002
ਮੋ. ਨੰ: 94632 62832